

देवानी कानूनको अर्थ, अवधारणा र सामान्य सिद्धान्त

द्वारिकामान जोशी

१. देवानी न्याय प्रशासन :

न्याय प्रशासन सभ्यताको एक स्थायी र सारभूत तत्व हो । यसको मूल अर्थ मानवलाई न्याय उपलब्ध गराउनु हो । अनि अधिकार कर्तव्यका बीच सामाज्यस्य सुस्थापित गर्नु हो । मुद्दाको प्रकृतिको आधारमा न्याय प्रशासनलाई दुई वर्गमा विभाजित गरिन्छ ।

- फौजदारी न्याय प्रशासन
- देवानी न्याय प्रशासन

वस्तुतः देवानी मुद्दासंग सम्बद्ध न्याय प्रशासनलाई देवानी न्याय प्रशासन भनिन्छ । देवानी न्याय प्रशासनको प्रथम र प्रमुख उद्देश्य नै अपहरित अधिकारको पुनर्स्थापन र प्रचलन गर्नु हो । सिद्धान्ततः अधिकार दुई किसिमका हुन्छन्:

- प्राथमिक अधिकार
- उपचारात्मक अधिकार

पहिलो अधिकारको उदाहरणार्थ करारअनुसारको कार्य पूरा गराउन पाउने अधिकारलाई लिन सकिन्छ । त्यस्तै दोश्रो अधिकारको उदाहरणार्थ करार भङ्ग गरिएमा सोबापत क्षतिपूर्ति पाउने अधिकारलाई लिन सकिन्छ । यिनै र यस्तै अधिकारहरूलाई लागू गर्नु नै देवानी न्याय प्रशासनको सार र सिद्धान्त हो । देवानी न्याय प्रशासन प्रत्येक नागरिकको जीवन पद्धतिको अभिन्न अंशको रूपमा रहने हुँदा नागरिक जीवनमा यसको अत्यन्त ठूलो महत्व रहेको छ ।

२. देवानी कानून :

सिद्धान्ततः व्यक्तिको अधिकार, कर्तव्य, हित एवं हैसियतलाई नियमित र निर्देशित गर्ने कानून नै देवानी कानून हो । जसमा व्यक्तिका अधिकार, सम्पति, पदसम्बन्धी हक, हैसियत, पारिवारिक सम्बन्धसम्बन्धी हक र दायित्वसम्बन्धी व्यवस्थासमेत समाहित भएको हुन्छ । देवानी कानूनलाई अंग्रेजी भाषामा 'Civil law' भनिन्छ जुन प्राचीन रोमन कानूनको 'jus civile' बाट प्रादुर्भाव भएको हो । जसको शाब्दिक अर्थ 'Citizens' law' हो । देवानी कानूनको अर्थ र अवधारणा सन्दर्भमा निम्न भनाई एवं परिभाषा मनन गर्न उपयुक्त देखिन्छ:-

- *“Civil law— Laws concerned with civil or private rights and remedies, as contrasted with criminal laws.”*
[Black's Law Dictionary]
- *"The substantive civil law is divisible into three great departments, namely the law of property, the law of obligation, and the law of status."* [Salmond]
- *"Civil law is the basic and fundamental law which supports daily life of the people.”*
- [Noriaki Niwa(Chief Representative JICA Nepal Office),

- *"The civil code is the most basic law in the national legal system, because it provides with the primary rights of citizens such as the right to personality, the rights of family members, and the various rights of property."*

[Professor Hiroshi Matsuo]

संक्षेपमा देवानी कानून व्यक्ति व्यक्तिको तथा व्यक्ति राज्य बीचको सम्बन्धको एक महत्वपूर्ण बडापत्र (Charter) हो । देवानी कानूनले मूलतः व्यक्ति एवं राज्य बीचको सम्बन्ध, व्यक्ति व्यक्तिको पारिवारिक सम्बन्ध, सम्पत्ति एवं सो सम्बन्धी विभिन्न पक्षहरु, वाणिज्य व्यापारसम्बन्धी व्यवस्था, व्यक्तिको हक, हैसियत, नागरिकहरुका अधिकारको साथै दायित्वसम्बन्धी व्यवस्थासमेत समेटेको हुन्छ । देवानी कानून भनेको स्थिर अवधारणा [*Static concept*] होइन । बरू यो कानून एक गतिशील [*dynamic*] हो ।

३.देवानी कानूनको अवधारणा :

- राज्यले बनाएको कानूनका आधारमा व्यक्तिका अधिकार र कर्तव्यहरूको निरूपण गर्नु,
- कानूनबमोजिम अधिकार र कर्तव्यको संरक्षण र प्रचलन गराउनु ,
- राज्य, कानून र भौतिक शक्तिको आधारमा कानूनको परिचालन गर्नु,

- विधिशास्त्रीहरूले न्याय प्रशासनलाई देवानी न्याय (Civil Justice) र फौजदारी न्याय (Criminal Justice) गरी २ भागमा विभाजन गर्ने गरेको पाइन्छ ।
- व्यक्तिका नागरिक वा कानुनी हकको उल्लंघनसंग सम्बन्धित न्याय प्रशासनको कारवाही देवानी न्याय (Civil Justice) हो ।
- सार्वजनिक हक र कर्तव्यको उल्लंघनबाट आमसमुदायलाई असर पर्दछ, त्यससंग सम्बन्धित न्याय प्रशासनको कारवाही फौजदारी न्याय (Criminal Justice) हो ।

- न्याय प्रशासनबाट निस्कने परिणाम (Result) का आधारमा पनि देवानी र फौजदारी न्याय प्रशासनलाई छुट्याउन सकिन्छ ।
- A successful civil proceeding results in a judgement for damages or recovery of debts, or any other alike relief.
- A successful criminal proceedings results in the punishment of the wrongdoer.

- देवानी न्याय प्रशासनमा वादीलाई क्षतिपूर्ति दिने वा मुद्दा खारेज गर्ने (award of compensation or dismissal of the case) गरिन्छ भने फौजदारी न्याय प्रशासनमा प्रतिवादीलाई सजाय गर्ने वा सफाई दिने (Conviction or acquittal of the accused) गरिन्छ ।
- न्याय प्रशासनको उद्देश्य (object) को दृष्टिले पनि देवानी र फौजदारी न्याय प्रशासनका बीच भिन्नता छुट्याउने गरेको पाइन्छ ।
- देवानी न्याय प्रशासनको उद्देश्य व्यक्तिहरूका अधिकारको प्रचलन र पुनःस्थापना गर्नु (Enforcement and recovery of rights) हो भने फौजदारी न्याय प्रशासनको उद्देश्य अपराधीलाई सजाय दिनु (to punish the offender) हो ।

देवानी (Civil)

- Damages (क्षतिपूर्ति)
- Costs (बिगो)
- Restitution of property (सम्पत्तिको पुनःस्थापना)

फौजदारी (Criminal)

- Capital Punishment (मृत्युदण्ड)
- Imprisonment (कारावास)
- Corporeal Punishment (शारीरिक दण्ड)

- Specific Performance (विशिष्ट सम्पादन)
- Nullity (शून्यकरण)
- Injunction (निषेधाज्ञा)

- Fines or Penalty (जरिवाना वा दण्ड)
- Deportation (निष्कासन)
- Deprivation of civil Rights (नागरिक अधिकारबाट वञ्चित) ।

- देवानी कानूनको उद्देश्य व्यक्तिको अधिकार प्रचलन र पुनर्स्थापित गर्नु हो ।
- नोक्सानी भएको वस्तु दिलाउने, हानी भराउने, ऋण तिराउने तथा कुनै अधिकार हनन भएकोमा फिर्ता दिलाउने जस्ता कुराहरू यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

३. देवानी तथा फौजदारी कानूनमा अन्तरः

S.no	Parameters	Civil Law	Criminal Law
1	Meaning	Civil law is a body of law that governs the rights and obligations arising among two or more individuals or legal entities.	Criminal law is a body of law which governs the conduct of one or more individuals or legal entities affecting society as a whole.
2	Purpose	To protect and restore the rights of the aggrieved party and compensate him.	To punish the criminals and maintain law and order in society.
3	Case filed by	Plaintiff (generally, the aggrieved party)	Government

S.no	Parameters	Civil Law	Criminal Law
4	Action	Suit	Prosecution.
5	Court	Civil courts or relevant tribunals	Criminal court
6	Consequences	The defendant may be held either liable or not liable.	The defendant may be convicted or acquitted.

S.no	Parameters	Civil Law	Criminal Law
7	Desired outcome	Civil remedy (eg. damages, injunction, etc.)	Punishment (eg. imprisonment, fine, etc.)
8	Procedural statute	Code of Civil Procedure	Code of Criminal Procedure
9	Burden of proof	Through the evidence, the plaintiff is just required to prove that the defendant is more likely to be liable than not liable.	Through the evidence, the prosecution is required to prove the defendant <i>“guilty beyond reasonable doubt”</i> .
10	Examples of cases	Negligence, property disputes, etc.	Murder, rape, house-breaking, etc.

४. देवानी क्षेत्राधिकारः

- सिद्धान्ततः फौजदारी कानून बाहेकका सबै कानूनहरू देवानी कानून हुन् ।
- यस कानूनले फौजदारी कानून जस्तो समाज असर नगर्ने भए तापनि व्यक्तिहरूका निजी अधिकार, कर्तव्य, स्वतन्त्रता, कामकारवाही तथा सम्बन्धसँग सम्बद्ध भएकोले यसको क्षेत्राधिकार पनि व्यापक छ ।
- यसअन्तर्गत मूलतः व्यक्तिसम्बन्धी कानून, पारिवारिक कानून, सम्पत्तिसम्बन्धी कानून, करार तथा दायित्वसम्बन्धी कानून, दुष्कृति र निजी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनसमेत पर्दछन् ।
- Analogy of law.
- नि.नं. ८५४५

५. देवानी मुद्दा :

“मुद्दा” भन्नाले दुई पक्षको बीच मुख नमिलेको इन्साफ गरी ठहर्‍याउनु पर्ने खास विवादको विषयलाई जनाउँदछ । देवानी विषयवस्तुसंग सम्बद्ध मुद्दालाई देवानी मुद्दा भनिन्छ । साबिक मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको ९ नं. ले फौजदारी मुद्दा भनी लेखिएका बाहेक सम्पत्ति वा पदको हक सम्बन्धी मुद्दालाई देवानी मुद्दा भनी उद्घोष गरेको थियो । साबिक मुलुकी ऐनले प्रष्टरूपमा देवानी मुद्दाको परिभाषा र प्रकार सम्बन्धमा उद्घोष गरेको थिएन । तर सो ऐनको भाग ३ मा उल्लिखित मूलतः निम्न महलअन्तर्गतका विवादहरूलाई देवानी मुद्दाको रूपमा लिने प्रचलन रही आएको थियो:

कल्याणधनको, ज्याला मजुरीको, गरिब कङ्गालको, चौपाया हराउने र पाउनेको, गुठीको, जग्गा आवाद गर्नेको, जग्गा पजनीको, जग्गा मिच्नेको, घर बनाउनेको, लोग्ने स्वास्नीको, अंशवण्डाको, स्त्री अंशधनको, धर्मपुत्र धर्मपुत्रीको, अपुतालीको, लेनदेन व्यवहारको, दान बकसको, रजिष्ट्रेशनको,

वस्तुतः साबिक मुलुकी ऐनले देवानी मुद्दाको अर्थ र अवधारणालाई वस्तुनिष्ठ एवं वैज्ञानिक रुपमा आत्मसात् गरेको देखिन्न । सिद्धान्ततः माथि उल्लिखित महलअन्तर्गतका केही मुद्दाहरु देवानी प्रकृतिका भए तापनि फौजदारी मुद्दाको रुपमा कारवाही गर्ने प्रचलन रहि आएको थियो । जस्तैः नाता कायम एवं सम्बन्ध विच्छेद मुद्दा । त्यस्तै साबिक सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २२ ले अनुसूची २ र प्रचलित कानूनमा सरकार वादी हुने भनी लेखिएका देवानी मुद्दाहरुलाई सरकार वादी देवानी मुद्दाको रुपमा समेटेको थियो । सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट देवानी मुद्दा र यसका प्रकृति सम्बन्धमा निम्न कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छः-

- “कर्म थकालीको हक देवानी विषय हुने” (नि.नं.७६०)

- “देवानी मुद्दामा हकको प्रश्न महत्वपूर्ण हुन्छ । यो मध्यस्थता गराई पाउँ भन्ने मुद्दामा दाण्डिक तत्व प्रमुख रूपमा रहेको देखिएन । कुनै कानूनले पनि कैद जरिवाना वा कुनै प्रकारको सजाय यस मुद्दामा हुने व्यवस्था गरेको पाइएन । तसर्थ फौजदारी भन्ने शब्द भित्र मध्यस्थता सम्बन्धी विवाद पर्ने देखिएन ।”(नि.नं.१५५०)
- “सामान्यतः कसैको हक वा अधिकार कुनै व्यक्तिबाट हनन् भएमा सो हकको प्रचलनका लागि उठाइएको कारवाईलाई देवानी प्रकृतिको मानिने र दावी प्रमाणित भएमा हकको प्रचलन कानून बमोजिम हुने हुन्छ । अर्थात् देवानी मुद्दामा हक वा अधिकारको प्रश्न समावेश भएको हुन्छ ।”(नि.नं.३८४९)
- “दृष्टिबन्धक लेखी दिनु स्वयंमा कुनै फौजदारी दायित्वको विषय नभै देवानी दायित्वको विषय हुने”(पू.३४१पृ.१६)
- “देवानी कार्यमा दण्ड हुने कतिपय अवस्थाहरु छन्” (नि.नं.७८६६)

यसरी देवानी मुद्दाको प्रष्ट परिभाषाको अभाव भइरहेको परिप्रेक्ष्यमा मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा २(घ) ले 'देवानी मुद्दा' भन्नाले कानून बमोजिम फौजदारी मुद्दाको रुपमा परिभाषित गरिए बाहेकका कानूनी हक, दायित्व, हैसियत, पद, पारिवारिक सम्बन्ध वा सम्पत्तिसम्बन्धी मुद्दा सम्झनु पर्ने र सो शब्दले देहायको विषय र सोसँग सम्बन्धितमा मुद्दा समेतलाई जनाउने भनी प्रष्ट रुपमा परिभाषा दिएको पाइन्छ ।

- नाता कायम वा सम्बन्ध विच्छेद ,
- दस्तूर, पारिश्रमिक, तलब, भत्ता वा ज्याला,
- अंश, अपुताली, दान बकस, संरक्षक, माथवर, मातृक तथा पैतृक अख्तियारी, धर्मपुत्र वा धर्मपुत्री,

- कुनै करार, अर्धकरार वा अनुचित सम्बृद्धिअन्तर्गतको कुनै हक वा दावी,
- दुष्कृति, अर्धदुष्कृति वा त्रुटिपूर्ण उत्पादनसम्बन्धी हक वा दावी,
- सुविधाभार,
- क्षतिपूर्ति,
- देवानी प्रकृतिको अन्य कुनै विषय ।

संक्षेपमा देवानी मुद्दा भन्नाले कानूनी हक, हैसियत, दायित्व, पद, पारिवारिक सम्बन्ध र सम्पत्तिसम्बन्धी मुद्दालाई जनाउँदछ ।

६.देवानी कानूनका सामान्य सिद्धान्त :

- विधिशास्त्रमा फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्त भए जस्तै विश्वव्यापी रुपमा आत्मसात् गरिएका देवानी कानूनका केही सामान्य सिद्धान्तहरु छन् । हाम्रो सन्दर्भमा पनि सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट अनेकन् सिद्धान्तहरु प्रतिपादन भएका छन् । देवानी कानूनका सामान्य सिद्धान्त भन्नाले देवानी कानून एवं देवानी न्याय प्रशासनको सन्दर्भमा मार्ग दर्शनको रुपमा अवलम्बन गर्नुपर्ने सर्वव्यापी वा आधारभूत वा प्रतिस्थापित नियमहरुलाई जनाउँदछ । परमार्थमा न्याय प्रयोजनपरक एवं परिणामदायी बनाउनका लागि केही मान्य सिद्धान्त वा निष्ठा नियमहरु पूर्व शर्तको रुपमा रहेका हुन्छन् ।
- यी सिद्धान्तहरुको अवलम्बनद्वारा देवानी न्यायमा एक रुपता ल्याउन सकिन्छ । शीघ्र, सुलभ र स्तरीय न्याय प्रदान गर्न सकिन्छ । देवानी न्यायलाई अधिक आधुनिक तथा सभ्य बनाउनका लागि आजकाल प्रायः सबै मुलुकहरुले देवानी न्याय प्रशासन परिचालन क्रममा यी सामान्य सिद्धान्तहरुको परिपालन गर्ने गरेको पाइन्छ । यस्ता सामान्य सिद्धान्तहरुलाई जनआस्था र विश्वासको प्रतीक मानिन्छ । निस्पक्ष र निर्विवाद न्यायको पूर्वाधार मानिन्छ । अनि वास्तविक न्यायको लागि अपरिहार्य मानिन्छ । तसर्थ सम्वद्ध सर्व पक्षले देवानी कानूनका सामान्य सिद्धान्तहरु अंगीकार र अवलम्बन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । देवानी कानूनका सिद्धान्तहरुलाई सामान्यतया निम्न दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

- देवानी कानूनका सर्वमान्य सिद्धान्त :

देवानी कानूनका सर्वमान्य सिद्धान्त भन्नाले त्यस्ता आधारभूत वा मूलभूत सिद्धान्तहरु हुन्, जुन देवानी कानूनको प्रयोग र प्रचलनको क्रममा सबै पक्षले अनिवार्य रुपमा परिपालन गर्नु पर्दछ । प्रायः यस्ता सिद्धान्तहरु प्रत्यक्ष रुपमा देवानी कानूनमा नै समाहित गरिएका हुन्छन् । तसर्थ यी सिद्धान्तहरुलाई बाध्यकारी सिद्धान्त पनि भन्ने गरिन्छ । उदाहरणार्थ : **GENERAL PRINCIPLES OF THE CIVIL LAW OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA (Adopted on April 12, 1986)** को Chapter I मा देवानी कानूनका आधारभूत सिद्धान्तको रुपमा निम्न ८ सिद्धान्तहरु समाहित गरिएको पाइन्छ:

1. This Law is formulated in accordance with the Constitution and the actual situation in our country, drawing upon our practical experience in civil activities, for the purpose of protecting the lawful civil rights and interests of citizens and legal persons and correctly adjusting civil relations, so as to meet the needs of the developing socialist modernization.
2. The Civil Law of the People's Republic of China shall adjust property relationships and personal relationships between civil subjects with equal status, that is, between citizens, between legal persons and between citizens and legal persons.
3. Parties to a civil activity shall have equal status.

4. In civil activities, the principles of voluntariness, fairness, making compensation for equal value, honesty and credibility shall be observed.
5. The lawful civil rights and interests of citizens and legal persons shall be protected by law; no organization or individual may infringe upon them.
6. Civil activities must be in compliance with the law; where there are no relevant provisions in the law, they shall be in compliance with state policies.
7. Civil activities shall have respect for social ethics and shall not harm the public interest, undermine state economic plans or disrupt social economic order.
8. The law of the People's Republic of China shall apply to civil activities within the People's Republic of China, except as otherwise stipulated by law. The stipulations of this Law as regards citizens shall apply to foreigners and stateless persons within the People's Republic of China, except as otherwise stipulated by law.

त्यस्तै **The Civil Code of the Philippines** को CHAPTER I मा मूलतः निम्न सिद्धान्तहरू समाहित गरिएको पाइन्छ :

1. Laws shall take effect after fifteen days following the completion of their publication in the Official Gazette, unless it is otherwise provided. This Code shall take effect one year after such publication.
2. Ignorance of the law excuses no one from compliance therewith.
3. Laws shall have no retroactive effect, unless the contrary is provided.
4. Acts executed against the provisions of mandatory or prohibitory laws shall be void, except when the law itself authorizes their validity.
5. Rights may be waived, unless the waiver is contrary to law, public order, public policy, morals, or good customs, or prejudicial to a third person with a right recognized by law.

6. Rights may be waived, unless the waiver is contrary to law, public order, public policy, morals, or good customs, or prejudicial to a third person with a right recognized by law.
7. No judge or court shall decline to render judgment by reason of the silence, obscurity or insufficiency of the laws.
8. In case of doubt in the interpretation or application of laws, it is presumed that the lawmaking body intended right and justice to prevail.
9. Customs which are contrary to law, public order or public policy shall not be countenanced.
10. A custom must be proved as a fact, according to the rules of evidence.

11. Laws relating to family rights and duties, or to the status, condition and legal capacity of persons are binding upon citizens of the Philippines, even though living abroad.
12. Real property as well as personal property is subject to the law of the country where it is stipulated. However, intestate and testamentary successions, both with respect to the order of succession and to the amount of successional rights and to the intrinsic validity of testamentary provisions, shall be regulated by the national law of the person whose succession is under consideration, whatever may be the nature of the property and regardless of the country wherein said property may be found.
13. The forms and solemnities of contracts, wills, and other public instruments shall be governed by the laws of the country in which they are executed.

हाम्रो सन्दर्भमा मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को भाग १ परिच्छेद २ मा देवानी कानूनका सामान्य सिद्धान्तको रूपमा निम्न १२ सिद्धान्तहरु समाहित गरिएको पाइन्छ :

- कानूनको अज्ञानता क्षम्य नहुने ।
- सार्वजनिक हितविपरीत हुने गरी काम गर्न नपाउने ।
- कानूनविपरीतको काम अमान्य हुने ।
- गल्ती गर्नेले क्षति व्यहोर्नु पर्ने ।
- अरुलाई दुःख दिने गरी काम गर्न नहुने ।
- गल्तीको फाइदा लिन नपाउने ।

- हितविपरीतको काम अमान्य हुने ।
- व्यक्तित्वलाई स्वीकार गर्नुपर्ने ।
- असल छिमेकीपन कायम गर्नुपर्ने ।
- देवानी दायित्वबाट छुटकारा नपाउने ।
- कानूनविपरीतका प्रथा वा परम्परालाई मान्यता नदिइने ।
- विदेशीको हकमा पनि लागू हुने ।

- देवानी कानूनका अन्य सिद्धान्तहरु :

‘देवानी कानूनका अन्य सिद्धान्त’ भन्नाले त्यस्ता सिद्धान्तहरु हुन्, जुन प्रत्यक्ष रूपमा देवानी कानूनमा समाहित गरिएको हुँदैन । देवानी कानूनका सर्वमान्य सिद्धान्तको जस्तो वाध्यकारी शक्ति यसमा नभए पनि देवानी कानूनको प्रयोग र प्रचलनको क्रममा यसको महत्व रहेको हुन्छ ।

- अन्य मुलुकहरुको देवानी कानून, मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ र प्रतिपादित सिद्धान्तहरुसमेतको आधारमा देवानी कानूनका केही महत्वपूर्ण सामान्य सिद्धान्तहरु निम्नानुसार छन् :

६.१. कानूनको अज्ञानता क्षम्य नहुने:-

देवानी कानूनका सामान्य सिद्धान्तहरु मध्ये कानूनको अज्ञानता क्षम्य हुँदैन (*Ignorance of law is no excuse*) भन्ने पनि एक महत्वपूर्ण सिद्धान्त हो । यो प्राचीन ल्याटिन सूत्र “*Ignorantia juris non excusat*” मा आधारित छ । कानून सबैले जानेको अनुमान गर्नु नै यस सिद्धान्तको अर्थ र अवधारणा हो । प्रत्येक व्यक्तिले आफूमाथि लागू हुने कानूनको सम्बन्धमा जानकारी हासिल गरेकै हुनु पर्दछ । किनकि कानून थाहा थिएन भनेर प्रतिरक्षात्मक जिकिर लिन पाउँदैन । यस सिद्धान्तका पक्ष र विपक्षमा अनेकन् मतहरु रहेका छन् तर पनि अदालतले कानून सबैले जानेकै हुन्छन् भनी अनुमान गर्दछ, जुन अखण्डनीय मानिन्छ । कानूनको अज्ञानता जतिसुकै यथार्थ भए तापनि प्रतिरक्षात्मक आधार हुन सक्तैन ।

यदि कानूनको अज्ञानतालाई प्रतिरक्षात्मक आधारको रूपमा अंगीकार गर्ने हो भने यसको परिणामस्वरूप न्याय प्रशासन नै अनर्थ र असम्भव हुन पुग्दछ । वस्तुतः सबैले सम्पूर्ण कानूनको जानकारी राख्न असक्षम, असम्भव, अस्वाभाविक र अव्यावहारिक हुन्छ तथापि यस सिद्धान्तलाई न्यायिक उपयुक्तता एवं सार्वजनिक नीतिको दृष्टिले आधारभूत र अनिवार्य सिद्धान्तको रूपमा आत्मसात् गरिन्छ । यस सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट निम्न कानूनी सिद्धान्तसमेत प्रतिपादन भएको पाइन्छ :

- “कसैले बाटो बिराएर गलत निकायमा जान्छ भने त्यसको परिणाम पनि निजैले भोग्नुपर्छ”(नि.नं.७७७)
- “जसलाई अन्याय परेको छ उसले त्यसको उपचारको प्रष्ट शब्दमा माग गरी अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष आएको हुनु पर्दछ”(नि.नं.७८१)
- “कानूनद्वारा तोकिएको मार्गको अवलम्बन नगरी कानूनको अज्ञानतालाई आफ्नो असमर्थताको कारण बनाएमा त्यस्तो असमर्थतालाई अदालतले स्वीकार गर्न सक्ने स्थिति रहँदैन”(नि.नं.२६१९)

६.२. सार्वजनिक हितविपरीतको कार्य गर्न नपाउने :-

कसैले पनि सार्वजनिक हित विपरीत हुने गरी कुनै काम कारवाई गर्न पाउँदैन भन्ने नै यस सिद्धान्तको सार हो । यो “सार्वजनिक आवश्यकता वैयक्तिक आवश्यकता भन्दा महत्वपूर्ण हुन्छ ।” (*Necessitas publica major est quam privata-Public necessity is greater than private.*) भन्ने सूत्रमा आधारित छ । “सर्वजन हिताय”को भावना अनुसार व्यक्तिगत हितलाई भन्दा सार्वजनिक हितलाई प्राधान्यता दिनु पर्दछ । अतःसार्वजनिक हित विपरीतको कार्य सदा सर्वथा अमान्य हुने मान्यता रही आएको छ । यस सिद्धान्तको अवधारणालाई अवलम्बन गरी सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट निम्न कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ:

- “सार्वजनिक सम्पति... सरकारको स्वीकृति बिना गा.वि.स. ले हक छाड्न र बिक्री वितरण गर्न नपाउने”(नि.नं.७८६३)
- “ऐतिहासिक, पुरातात्विक, साँस्कृतिक महत्वको स्थल देखिएको हुँदा त्यस्तो क्षेत्र मासिने र स्तूप समेतको वरिपरिबाट देखिने दृश्य समेतलाई असर पर्ने गरी बनाउन लागेको निर्माणाधीन भवन नबनाउनु भनी विपक्षी विद्यालयका नाममा प्रतिषेध... जारी हुने”(नि.नं७४४७)

- “घर बनाउनेको ११ नं. को हदम्याद सम्बन्धी व्यवस्थालाई सार्वजनिक कायम भैसकेको जग्गा सम्बन्धमा समेत अंगाल्न न्याय संगत हुन सक्तैन । ... सार्वजनिक जग्गामा रहे भएको घर उठाई वादी दावी बमोजिम उक्त जग्गा सार्वजनिक प्रयोगको लागि चलन चलाई पाउने”(नि.नं.८४०४)
- “विवादित पोखरी निजी तवरले साविकमा खनाएको अवस्था थियो भने पनि समयक्रममा वादी पक्षबाट सो समाजलाई समर्पण गरिएको भई सार्वजनिक प्रयोगमा रहेको देखिंदा अहिले आएर निजी ठहर्नु पर्छ भन्ने वादी दावी पुग्न नसक्ने” -नि.नं.८४१७)
- “सार्वजनिक निकास नै बन्द हुने गरी लामो समय सार्वजनिक पर्तिकै रुपमा रहेको जग्गा व्यक्तिका नाउँमा दर्ता गर्न कानूनतः नमिल्ने” (नि.नं.८४४७)
- “सार्वजनिक जग्गा मध्येको केही भाग आयुर्वेद अस्पताल भवनको लागि प्रदान गरी सार्वजनिक सेवाकै रुपमा रहने भनिए तापनि खुल्ला बाटो निकास अवरोध हुने कार्य गर्न नमिल्ने ।” -नि.नं.८२२५)
- “सार्वजनिक जग्गा दर्ता गराई जे जस्तो प्रकृतिबाट भोगचलन गरेको भए पनि त्यसले मान्यता प्राप्त गर्न सक्ने स्थिति नरहने” (पू.४११पृ ३५)

६.३. कानूनविपरीतको कार्य अमान्य हुने :-

यस सिद्धान्त अनुसार प्रत्येक व्यक्तिले कानून बमोजिम कार्य गर्नु पर्दछ । किनकि कानून विपरीतको कार्यले मान्यता प्राप्त गर्न सक्तैन । कानूनको सर्वोच्चता (supremacy of law) को सिद्धान्तले कानून भन्दा माथि कोही नहुने मान्यतालाई स्वीकार्दछ । तसर्थ प्रत्येक व्यक्तिले कानूनको उल्लंघन होइन, परिपालन गर्नु पर्दछ । कानून विपरीतको कार्य स्वीकार्य होइन, अमान्य मानिन्छ । प्रस्तुत सिद्धान्त “कानून बमोजिम गरिएका कार्यबाट कसैलाई अनिष्ट गर्न सक्तैन” (*“Actus legis nemini est damnosus”* - An act in law shall prejudice no man.) भन्ने सूत्रमा आधारित छ । यस सिद्धान्तलाई मान्यता प्रदान गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट निम्न कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ:

- “कानूनले तोकेको प्रक्रियालाई पालना नगरेको खण्डमा सो पालना नगर्ने व्यक्तिलाई कानूनले मद्दत गर्न सक्तैन । ... कानूनले तोकेको अवधिमा धरौट राखेको नदेखिएकोले हक सफा गरी पाउँ भन्ने वादी दावी खारेज हुने ” -नि.नं.८३२८)
- “कानून विपरीत गरेको काम कानूनसम्मत नहुने हुँदा त्यस्तो निर्णय र त्यसको आधारमा भएको अन्य काम कारवाहीले समेत वैधानिकता पाउन नसक्ने”(नि.नं.८३६७)
- “अरुको जग्गामा सम्पूर्ण घर उभ्याउने वा मिचेर घरको खण्ड उभ्याउने गैरकानूनी कार्यले कानूनी संरक्षण पाउनु न्यायोचित नहुने” (पू.४१२पृ२१)

६.४. अपकार गर्नेले लाभधिकार नपाउने :-

कुनै काम गर्दा वा गराउँदा कसैको अपकार (wrong) ले अरुलाई हानि नोक्सानी हुन गएमा त्यसरी हानि नोक्सानी भएको क्षति सो अपकार गर्ने वा गराउने पक्षले व्यहोर्नु पर्दछ । प्रत्येक व्यक्तिले आफूले गरेको अपकारको परिणाम आफैले व्यहोर्नु पर्दछ । किनकि कसैले पनि आफूले गरेको अपकारबाट सिर्जित लाभधिकार लिन नपाउने देवानी कानूनको सामान्य सिद्धान्त हो । प्रस्तुत सिद्धान्त *"Nemo debet locupletari aliena jactura"*- No one should be enriched by another's loss. र *"Nullus commodum capere potest de injuria sua propria"*- No one can take advantage of his own wrong. भन्ने सूत्रहरुमा आधारित छ । यदि अपकार गर्नेले लाभधिकार पाउने व्यवस्था गरिएमा अपकार भनेको लाभधिकार प्राप्त गर्ने अवल अस्त्र हुन जान्छ । अनि अपकारले अवैधानिकताको साटो वैधानिकता प्राप्त गर्दछ । तसर्थ यस सिद्धान्तको अवधारणालाई आत्मसात् गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट निम्न कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ:

- “करारको अवधि समाप्त भैसकेको अवस्था हुँदा वादी दावी अनुसार उक्त सटर प्रतिवादीले खाली गरी दिन पर्ने ...चलन चलाएको मितिसम्मको भाँडा यी वादीले प्रतिवादीबाट लिन पाउने” (पृ. २५४ पृ १३)

- “जग भत्काउने तर्फ दावी लिई सकेपछि विवादित अवस्थामा प्रतिवादीले घर बनाउँछ भने त्यसको परिणाम प्रतिवादीले व्यहोर्नु पर्ने नै हुन्छ । ... जग भत्काई पाउँ भन्ने दावीबाट नै सो अवैध जगमाथि निर्माण भएको घर भत्काउन मिल्ने” (नि.नं.८०८६)
- “म्यादसम्म वादीले बाँकी रकम प्रतिवादीलाई बुझाएको भन्ने देखिएको छैन । ... करार लिखतको आधारमा राजीनामा रजिष्ट्रेशन गराई पाउँ भन्ने वादीको दावी मनासिव देखिएन ।”(नि.नं.६५६५)
- “अरुको हक स्वामीत्वको जग्गामा घर बनाइयो भन्दैमा यसलाई भोगाधिकार वा कब्जा वा चीरभोगको रुपमा मान्यता दिनु न्यायसंगत हुन सक्तैन” (नि.नं.८१४६)

६.५. अरुलाई दुःख दिने गरी कार्य गर्न नहुने :-

कसैले पनि अन्य व्यक्तिलाई दुःख दिने हैरानी हुने वा निजको इज्जत, प्रतिष्ठा वा सम्पत्तिमा क्षति पुग्ने गरी कुनै काम गर्न वा गराउन हुँदैन । यस सिद्धान्तले मूलतः प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो कर्तव्य परिपालन गर्न जोड दिएको पाइन्छ । अनि सद्व्यवहार गर्न जोड दिएको पाइन्छ । सिद्धान्ततः अरुलाई हैरानी गर्ने हक कसलाई पनि प्राप्त हुँदैन । सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट “पहिले चलिरहेको कारवाहीलाई अमान्य गरी पुनः अन्य जेथाको सम्बन्धमा कारवाही गर्ने गरी आदेश दिंदा फैसला कार्यान्वयनमा ढिलाई हुन गई मुद्दाको पक्षले हैरानी व्यहोर्नु पर्ने अवस्था आउन सक्छ । कानुनले तोकेको प्रक्रिया पूरा गरी कानून बमोजिम फैसला कार्यान्वयन भई रहेको अवस्थामा सो प्रक्रिया अवरुद्ध पार्नु कानून संगत र न्याय संगत हुन सक्नेन” (पू.३४७पृ७)भन्ने कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ ।

६.६. हितविपरीतको कार्य अमान्य हुने :-

आफ्नो संरक्षकत्व, माथवरी, अधीन वा प्रभावमा रहेको वा प्रभाव पर्न सक्ने व्यक्तिको हित विपरीत गरिएको कार्यले मान्यता पाउन सक्तैन । यस सिद्धान्तले रक्षक नै भक्षक भई गरेको कार्यलाई अमान्य घोषणा गर्दछ । यो “संरक्षकले आफ्नो संरक्षकत्वको अधीनमा रहेका उत्तराधिकारीको सम्पदाको समुन्नति गर्न सक्तछ न कि अवनति” (*"custos statum haeredis in custodia existentis meliorem, non deteriolem, facere potest"*- A guardian can make the estate of an existing heir under his guardianship better, but not worse) भन्ने सूत्रमा आधारित छ । यस सिद्धान्तको अवधारणालाई आत्मसात् गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट निम्न कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ :

- “नाबालकको हकमा- छोडपत्र गरि दिएको भए... चित्त नबुझ्ने नाबालकले उजूर गर्न पाउने” -नि.नं.१८१)
- “प्रतिउत्तर जिकिरबाट नाबालकको के कस्तो हकहितको संरक्षण गर्न व्यवहार गर्नु परेको खुल्दैन । संरक्षक वा हिफाजतकर्ताले नाबालकहरुको हित गर्नलाई होइन कि नाबालकको अहित हुने कार्य भईरहेको देख्दादेख्दै सहमति जनाउने व्यवहार सदर नहुने ... नाबालकहरुको नाउँमा रहेको सम्पति बिक्री गरी हाल्नुपर्ने कुनै मनासिव कारण बिना बिक्री गरे गराएकोलाई निजहरुको अहित हुने गरी बिक्री व्यवहार गरेको मान्नुपर्ने” (नि.नं.७२२९)

६.७. व्यक्तित्वलाई स्वीकार गर्नुपर्ने :-

प्रत्येक व्यक्तिले अन्य व्यक्तिको व्यक्तित्वलाई स्वीकार गर्नु पर्दछ । प्रत्येक व्यक्तिले जन्मनासाथ व्यक्तिको रुपमा मान्यता पाउने र निज जीवित रहे सम्म कानून बमोजिमको अधिकार उपभोग गर्न पाउनेमा विवाद छैन । कुनै व्यक्ति कानूनी रुपमा असक्षम वा अर्ध सक्षम हुन सक्तछ तर त्यस्ता व्यक्तिको व्यक्तित्व वा अधिकारलाई ईन्कार गर्न मिल्दैन । प्रत्येक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिको व्यक्तित्व एवं अधिकारलाई स्वीकार र सम्मान गर्नु पर्दछ । यस सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट “कुनै जीवित छोरालाई नदेखाई बाबु र अन्य छोराहरू मानो छुट्याउँछन् एवं अंश गर्छन् भने त्यस्तो जिउँदो छोरालाई त्यस्तो मानो छुट्टिएको एवं अंशवण्डाको लिखतमा नदेखिएको नाताबाट उसको अंश हक लोप हुन्छ भन्न नमिल्ने” (नि.नं.४४६७)भनी कानूनी सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भएको पाइन्छ ।

६.८. असल छिमेकीपन कायम गर्नुपर्ने :-

प्रत्येक व्यक्तिले आफू रहे बसेको स्थानका समुदाय वा छिमेकीलाई हानि नोक्सानी नहुने गरी असल छिमेकीपन कायम गर्नु पर्दछ। रोमन कानूनको सिद्धान्त अनुसार प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो छिमेकीको जग्गा नमिची आफ्नो जग्गा सकेसम्म उचित रुपमा उपभोग गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ। त्यस्तै कमन ल को सिद्धान्त अनुसार अरुलाई क्षति नपुऱ्याई आफ्नो सम्पति उपभोग गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ। वस्तुतः छिमेकीलाई कुनै हानि नोक्सानी नपुऱ्याई आफ्नो सम्पति र अधिकारको प्रयोग गर्नु पर्छ भन्ने नै यस सिद्धान्तको सार हो। यो सुविधाभार (Servitude) को अर्थ र अवधारणामा आधारित सिद्धान्त हो। प्रस्तुत सिद्धान्त *"Sic utere tuo ut alienum non laedas"* - (so use your own property as not to injure your neighbour's) र *"Aedificare in tuo proprio solo non licet quod alteri noceat"* - (it is not permitted to build upon one's own land what may be injurious to another) भन्ने सूत्रहरुमा आधारित छ। यस सिद्धान्तलाई आत्मसात् गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट निम्न कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ:

- “अघि देखि चलि आएको वा दिई आएको निकास कसैले रोक्न थुन्न नहुने” -नि.नं.१२५०)
- “अर्काको जग्गा माथि टप निकाली छतको पानीको निकास सँधियारको जग्गामा खसाल्दा जग्गावालालाई मर्का पर्दैन भन्न पनि नमिल्ने” (नि.नं.७३६३)
- “परम्परागत रुपमा भोगी रहेको भ्यालको सुविधालाई विपक्षीको नयाँ निर्माणको परिणाम स्वरुप बन्द गर्न दिने हो भने त्यो स्पष्टतः कानूनमा निर्धारित हुनु पर्छ। ... एउटाको जग्गाबाट अर्को व्यक्तिले परम्परा देखि प्राप्त गरेको वा भोगी आएको सुविधालाई बिना कुनै कानूनी आधार बन्धीत गर्न सकिदैन। (नि.नं.७९७८)

६.९. देवानी दायित्वबाट उन्मुक्ति नपाउने :-

•कुनै व्यक्ति उपर फौजदारी कसूरमा मात्र कारवाही चलाएको वा नचलाएको आधारमा मात्र त्यस्तो व्यक्तिले कानून बमोजिमको देवानी दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउन सक्तैन । फौजदारी कानूनमा “अपराधीसँगै अपराध मर्छ” भन्ने सिद्धान्त प्रचलित छ । अपराधीको मृत्यु पश्चात् फौजदारी दायित्व सर्न सक्तैन तर सम्बद्ध पक्षको मृत्यु भए तापनि निजको हकवाला वा अपुताली खानेले आर्थिक वा देवानी दायित्व व्यहोर्नु पर्दछ । यस सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट निम्न कानूनी सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भएको पाइन्छ:

- “गुमनीदेवीले ऋण खाएको र निजको मृत्यु पश्चात् ...ऋणीको नाउँमा पनि जायजेथा रहे भएको अवस्थामा निजको नाउँको सो पूरै जायजेथाबाट फैसला बमोजिमको विगो भरी भराउ हुन सक्ने” (पू.३८६पृ.२२)
- “मृतक शान्तीदेवीको अपुताली पुनरावेदक प्रतिवादीले खाएकोअपुताली खाएपछि साहूको ऋण तिर्नुपर्ने कानूनी दायित्व पुनरावेदक प्रतिवादीमा सरेको” (नि.नं.७२०८)

६.१० कानूनविपरीतका रीतिस्थिति, प्रथा वा परम्परालाई मान्यता नदिइने :-

कानून विपरीतका रीतिस्थिति, प्रथा वा परम्परालाई न्यायको रोहमा मान्यता प्रदान गरिदैन । रीतिस्थिति, प्रथा वा परम्परा कानूनसंग बाझिएमा कानून नै मान्य हुने सर्वमान्य सिद्धान्त हो । तसर्थ कसैले पनि कानून विपरीतका रीतिस्थिति, प्रथा वा परम्परालाई आधार बनाई दावी वा जिकिर लिन मिल्दैन । यस सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट “... ऐनले निर्धारित गरेबमोजिम हुनुपर्ने हाम्रो जातका रीतिस्थिति बमोजिम तलाक गरेको भन्ने जिकिर नपुग्ने” र “सम्बन्ध विच्छेद नभई मुसलमानहरुको रीतिस्थिति अनुसारको मेहर वापतको रुपैयाँ नपाउने” भनी कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भईरहेको पाइन्छ । (लवदेव भट्ट,स.अ.नि.सा.सं.दोस्रो संस्करण,पृ५३३ र५७७)

६.११. भोगको आधारले मात्र स्वामित्व प्राप्त नहुने :-

सिद्धान्ततः भोग (Possession) भनेको स्वामित्वको प्रथम दृष्टि प्रमाण (*Prima facie evidence*) हो तर भोगको आधारले मात्र स्वामित्व (Ownership) स्वतः प्राप्त हुन सक्तैन । वस्तुतः कानूनी आधार बेगर भोग स्वामित्व प्राप्त गर्ने निर्विवाद सूत्र हुन सक्तैन । यस सिद्धान्तलाई आत्मसात् गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट निम्न कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छः

- भोग कब्जाबाट उसलाई स्वतः सो सम्पतिको पूरा हक स्वामित्व नै प्राप्त हुन्छ भन्न नमिल्ने” (नि.नं.६४९९)
- “भोगको मात्र आधारमा ... जग्गामा ... हक कायम हुन नसक्ने”(नि.नं.६६१४)
- “भोगाधिकार रहेको ... आधारमा स्वामित्व समेत वादीमा कायम हुनु पर्छ भन्न मिल्दैन”(नि.नं.६८५५)
- “भोग गरेको भन्ने आधारमा मात्र वैध स्वामित्वको हक स्थापित हुन सक्दैन”(नि.नं.७९३९)

६.१२. आफ्नो अधिकारभन्दा अधिकाधिकार प्रदान गर्न नमिल्ने :-

- संभौता सम्बन्धी सामान्य सिद्धान्त अनुसार कुनै पनि व्यक्तिले आफूमा अन्तर्निहित अधिकार भन्दा अधिकाधिकार प्रदान गर्न सक्तैन । त्यस्तै कुनै पनि व्यक्तिले जुन धारण गरेको छैन, त्यो दिन सक्तैन । प्रस्तुत सिद्धान्त "*Nemo plus juris ad alium transferre potest quam ipse habet*"— No one can transfer to another a greater right than he has himself. र "*Nemo dat quod non habet*"— No one gives what he does not possess. भन्ने सूत्रहरुमा आधारित छ । यस सिद्धान्तको अवधारणालाई अवलम्बन गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट निम्न कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छः
- “दर्ता हक नै नभएको व्यक्ति ...बाट गराएको बहाल संभौताबाट निवेदकले भोगाधिकार प्राप्त गर्न नसक्ने”(पू.९७पृ९)
- “ जग्गाको स्वामी नै नरहेको व्यक्तिले गरेको हक हस्तान्तरणलाई वैध मान्न नसकिने”(नि.नं.८१९०)

६.१३. आदाताले दाताबाट प्राप्त गरेकोभन्दा अधिकाधिकार पाउन नसक्ने :-

सिद्धान्ततः कुनै पनि व्यक्तिले आफ्ना दाताबाट जे जति सम्पति वा अधिकार प्राप्त गरेको छ, सो भन्दा अधिक सम्पति वा अधिकार पाउन सक्तैन । अर्को शब्दमा कुनै पनि व्यक्तिले आफ्ना दाताबाट प्राप्त हक हित भन्दा बढी दावी गर्न सक्तैन । यस सिद्धान्तको सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट निम्न कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ:

- “जति राजीनामा लिएको जग्गा हो, श्रेस्ताप्रमाणबाट त्यति नै जग्गा कायम गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रतिवादीको हकको स्रोत भन्दा बढी जग्गा निजको नाममा कायम हुने गरी नापीबाट भएको ... निर्णय कानून संगत देखिन नआउने”(पू.४३७पृ.२३)
- “आफ्नो हकको स्रोत उक्त राजीनामामा लेखिए भन्दा बढी जग्गा दावी गर्न नमिल्ने”(नि.नं.८२२९)

६.१४. मूल वस्तु दिएमा सहायक वस्तु पनि दिइएको मान्नु पर्ने :-

- कुनै पनि व्यक्तिले मूल वस्तु दिएमा त्यसमा रहेका सहायक वस्तुहरु पनि दिइएको मानिन्छ । यस सिद्धान्तअनुसार जग्गामा जे जति निर्माण भएका छन्, ती सबै जग्गाकै अभिन्न भाग मानिन्छ । त्यसरी निर्मित घर टहरा आदि जग्गाको साथै हस्तान्तरण भएको मानिन्छ ।
- प्रस्तुत सिद्धान्त "*Aedificatum solo, solo cedit*"– That which is built upon land becomes part of the land. र "*Quicquid plantatur (or fixatur) solo, solo cedit*" भन्ने सूत्रहरुमा आधारित छ । सिद्धान्ततः मूल वस्तुले सहायक वस्तु समेट्दछ तर सहायक वस्तुले मूल वस्तु समेट्दैन ।
- उदाहरणार्थ बिक्रेताले एउटा रुख बिक्री गरेको अवस्थामा सो रुखमा अंकित फलसमेत बिक्री गरेको मानिन्छ तर फलमात्र बिक्री गरेको छ भने रुख बिक्री भएको मानिन्न ।
- यस सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट “जग्गा बेचिसकेपछि त्यस जग्गामा बनेको घर टहरा र सो लगायतका सम्पूर्ण लगापातहरुसमेत बिक्री हुन्छ र घर लगायत अन्य त्यसमा भएका चीजवस्तु बिक्री नगर्ने हो भने सो बिक्री नगरेको कुरा लिखतमा यो यो कुरा बाहेक भनी उल्लेख गरिएको हुनु पर्दछ । लिखतमा उल्लेख नगरिएमा सोमा भएका सम्पूर्ण चीजवस्तु बिक्री गरेको सम्झनु पर्ने”(पू. ४११पृ३६) भनी कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ ।

६.१५. विदेशीको हकमा पनि लागू हुने :-

सामान्यतः कानूनद्वारा अन्यथा व्यवस्था गरेको अवस्थामा बाहेक देवानी कानून सम्बन्धी प्रावधान स्वदेशी र विदेशीको हकमा समान रूपमा लागू हुन्छ । यो निजी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको भावनामा आधारित सिद्धान्त हो । वस्तुतः विदेशीले पनि देवानी कानूनद्वारा प्रदत्त हक विना बाधा व्यवधान प्राप्त र प्रयोग गर्न पाउनु पर्छ भन्ने नै यस सिद्धान्तको मूल मर्म र मकसद हो । यस सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट निम्न कानूनी सिद्धान्तहरु प्रतिपादन भएको पाइन्छ:

- “मुलुकी ऐन, अदलको महलको आफ्नै प्रकृति छ । यसका २ र ३ नं. नेपाल भित्र विदेशी नागरिकका साम्पत्तिक हक व्यवस्थित गर्ने वैयक्तिक अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अंग हो । राष्ट्रिय कानूनका रूपमा हाम्रो मुलुकी ऐनमा समाहित भएर रहेका यी अंश र अपुतालीको हक प्राप्त गर्ने र अदलको ३ नं.को सीमाभित्र रही उपभोग गर्न समेत विदेशी नागरिकलाई कानूनले कुनै बन्देज लगाएको छैन । नेपाल भित्रको सम्पत्तिमा नेपाल ऐन कानून नै लागू हुने ... अंश वा अपुतालीबाट प्राप्त हुने सम्पत्तिमा विदेशी नागरिकको हक कायम हुने अवस्था भए उल्लिखित कानूनी व्यवस्था अनुसार त्यस्तो सम्पत्ति नेपाल नागरिकलाई बिक्री गरी वा कुनै व्यहोराले हक छाडी दिन मिल्ने” (नि.नं.८३५३)
- “नेपालको नागरिकता नभएको विदेशीको नेपालमा रहेको सम्पत्तिमा अंश लाग्ने रहेछ भने नेपाली नागरिकता नभएका अशियारले पनि अंश प्राप्त गर्न सक्ने नै देखिने” (नि.नं.७६९८)

- “कानून बमोजिम न्याय लिन दुवै पक्षले यहाँको अदालतको अधिकार क्षेत्रमा आफूलाई समर्पण गरेको र निजी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सिद्धान्त अनुसार कुनै व्यक्तिको अचल सम्पत्ति अन्य मुलुकमा रहेकोमा दुई राज्यको अन्य सन्धि या सम्झौता रहेनछ भने त्यस्तो अचल सम्पत्तिको हकमा जुन देशमा सो सम्पत्ति रहेको छ त्यसै देशको कानून बमोजिम हुने ... नेपाल अधिराज्यमा भएको सम्पत्तिमा नेपालको कानून बमोजिम वादीले अंश पाईसकेको सबुद गुज्रन नआए अंशवण्डाको १, २ नं. बमोजिम अंश पाउने” (नि.नं.७०८)
- “अंश जस्तो साम्पत्तिक कुरा सम्पत्तिसम्बन्धी मौलिक हक भएको र उक्त अंश मुद्दा जिल्ला अदालतमा विचाराधीन रहेको अवस्थामा आफ्नो मुद्दामा पुर्पक्ष गर्न पाउनु निजको नैसर्गिक हक भएको हुँदा भीसा रद्द भएको स्थितिमा नेपालमा बसी आफ्नो मुद्दाको पुर्पक्ष सहज रुपमा गर्न नपाउने स्थिति हुन्छ । तसर्थ विचाराधीन अंश मुद्दाको अन्तिम किनारा नलागेसम्मको लागि प्रचलित कानूनको अधीनमा रही नेपालमा सहज रुपमा बसी पुर्पक्ष गर्नका लागि भीसा रद्द हुनको स्थितिभन्दा पूर्ववत् रुपमा पाएको सुविधा पाउने”(नि.नं.८५०५)

७. निष्कर्षः

- देवानी कानूनका सामान्य सिद्धान्त एवं प्रतिपादित सिद्धान्तहरुको आफ्नै मर्म, मूल्य र मान्यता रहेका छन् । यी सिद्धान्तहरुलाई देवानी न्यायका मेरुदण्ड, मार्गदर्शन एवं मापदण्डको रुपमा मान्यता दिने गरिन्छ ।
- वस्तुतः सम्बद्ध सर्व पक्षले देवानी न्याय प्रशासनको क्रममा यी सिद्धान्तहरुको परिपालन गर्न नितान्त आवश्यक देखिन्छ । किनकि यी सिद्धान्तहरुको सम्मान र समावलम्बनद्वारा सर्वमान्य न्यायसम्बन्धी अवधारणा सुनिश्चित हुनुको साथै देवानी कानूनसम्बन्धी आधुनिक विधिशास्त्रको समेत विकास हुन सक्नेमा निर्विवाद छ ।

धैर्यताको लागि धन्यवाद